

Copyright & Creative Commons:

The copyright of articles published in the *Journal of Criminal Law and Criminology Studies* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature. For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

Governmental Approaches to Cryptocurrency Regulation: Prohibition, Precaution, and Facilitation

Mahdieh Darvishvand^{*1}, Sepideh Razi²

S.D.I.I.
The SD Institute of Law
Research & Study

:Publisher
Shahr-e Danesh
Research and Study
Institute of Law

:Article Type
Original Research

DOI:
10.48300/ijel.2025.448860.1025

Received:
11 August 2024

Accepted:
30 December 2024

Published:
10 March 2025

Abstract

The inclusion of liquidated damages in contracts allows the obligee to claim the predetermined damages without needing to prove the occurrence or extent of loss, merely by demonstrating the breach of obligation by the obligor. In monetary obligations, unlike non-monetary obligations, determining the amount of liquidated damages as a guarantee for these obligations has consistently been a significant and contentious issue. Another challenge in this area is the scope of monetary obligations concerning cryptocurrencies.

Some argue that obligations exceeding the declared inflation index are contrary to mandatory rules and thus invalid, while others view them as valid under Articles 10 and 230 of the Civil Code. Ultimately, with the issuance of Supreme Court Ruling No. 805 dated 16/10/1399, specifying liquidated damages in monetary obligations is deemed valid regardless of whether it exceeds officially declared price indices (inflation rates), provided it does not contradict mandatory laws and regulations, including monetary regulations. However, this ruling requires adjustment to prevent unreasonable and excessive liquidated damages due to conflicts with public order and good morals, as well as its unfairness.

Additionally, this ruling pertains specifically to monetary obligations involving conventional currencies and does not extend to cryptocurrencies due to their non-recognition as payment instruments under Iranian law. This situation may change in the future with subsequent legislation or increased adoption of

-
1. *Corresponding Author: PhD researcher in Commercial Law and Foreign Investment, International Business Law Group, Faculty of Law, Shahid Beheshti University.
Email: darvishvandlegal@gmail.com
 2. Postdoctoral researcher, Private Law Group, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran.
Email: sepidehrazi@ut.ac.ir

cryptocurrencies.

Keywords: Liquidated Damages, Monetary Obligations, Inflation rate, Crypto currency.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mahdieh Darvishvand: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Original Draft, Visualization, Supervision, Project administration.

Sepideh Razi: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Data Curation, Writing - Original Draft, Visualization, Supervision.

Competing interests:

The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Darvishvand, Mahdieh, Sepideh Razi. "Examination of the Validity of Specifying Liquidated Damages in Monetary Obligations in Light of Supreme Court Ruling No. 805 Dated 1399/10/16", *Journal of Financial and Economic Law* 1, no. 1 (March 10, 2025):401-432.

Extended Abstract

The determination of the amount of liquidated damages in monetary obligations has always been challenging due to its potential conflict with mandatory rules. Another challenge in this area is the scope of monetary obligations concerning digital currencies. This research, conducted using an analytical-descriptive method and library resources, aims to provide an appropriate criterion for determining liquidated damages in monetary obligations and clarifying the scope of these obligations.

Regarding the determination of liquidated damages in monetary obligations, some scholars argue that liquidated damages are only valid up to or less than the central bank's rate, categorizing this as a mandatory rule and deeming any contrary agreement invalid due to its conflict with public order and moral ethics. Alongside the formation of arguments justifying the necessity for limiting and constraining liquidated damages in cash obligations, another viewpoint emerged justifying the absence of legal prohibition on specifying liquidated damages even beyond the central bank's rate. The main argument for this viewpoint relies on general legal principles such as the principle of validity and the freedom of contracts.

According to the principle of freedom of contracts enshrined in Article 10 of the Civil Code, agreements between individuals are valid as long as they do not explicitly contradict the law. Given this point, and since there is no explicit legal prohibition against determining liquidated damages for cash obligations, agreements to specify liquidated damages—even if exceeding inflation rates—are generally valid.

Ultimately, Supreme Court's Unification Opinion No. 805 dated January 6, 2020, accepted the foundations of the second viewpoint and deemed the determination of liquidated damages in monetary obligations subject to Article 230 of the Civil Code and the latter part of Article 522 of the Code of Civil Procedure for Public and Revolutionary Courts in Civil Matters approved in 1379 (2000), even if it exceeds officially announced price indices (inflation rate). However, this is conditional on the liquidated damages not conflicting with mandatory regulations, including monetary regulations.

Nevertheless, this unification opinion requires adjustment. From Articles 10 and 230 of the Civil Code and principles supporting the validity and legitimacy of liquidated damages exceeding the central bank's rate, it should not be concluded that liquidated damages can be challenged at any amount. In fact, the primary and significant ruling on respecting contract freedom and party autonomy is valid only to the extent that it does not conflict with the compensatory nature of liquidated damages and does not clash with another significant ruling during execution. Similarly, if the specified liquidated damages are so excessive that they conflict with other principles and laws, it may be subject to adjustment or annulment to prevent unreasonable and excessive liquidated damages due to conflicts with public order, moral ethics,

and fairness.

Consequently, parties' free will must operate within these limitations; they cannot stipulate excessive damages or liquidated amounts for trivial sums. In other words, stipulating excessive liquidated damages contradicts both parties' true intentions and public order; such a condition should foster trust and confidence between parties. If excessive stipulations hinder a promisor's practical ability to perform or lead to undesirable economic and social consequences, they should not be recognized by courts. Therefore, specifying liquidated damages exceeding announced inflation rates in monetary obligations cannot exceed actual incurred losses; excessive and unreasonable liquidated damages must be adjusted due to their conflict with mandatory laws, public order, and moral ethics within Iran's legal system.

To determine the scope of monetary obligations, one can refer to Supreme Court's Unification Opinion No. 90 dated December 25, 1974 (1353) interpreting what the legislator meant by cash in Article 719 of the former Code of Civil Procedure. According to this opinion, cash includes any type of circulating currency whether domestic or foreign. Thus, under a narrow interpretation, monetary obligations pertain to circulating currencies and do not include non-circulating currencies such as digital currencies. Even if we adopt a broader interpretation that encompasses all types of money—including both circulating and non-circulating—digital currencies cannot fall within monetary obligations since they have not yet been recognized by Iranian law. However, this situation may change with new legislation or increased use of cryptocurrencies in the future.

بررسی اعتبار تعیین وجه التزام در تعهدات پولی در پرتو رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۶/۱۰/۱۳۹۹ دیوان عالی کشور

مهديه درويش‌وند*^۱، سپيده راضي^۲

چکیده

درج وجه التزام در قراردادها سبب می‌شود متعهد له بدون آنکه نیازی به اثبات ورود زیان یا میزان آن داشته باشد و تنها با اثبات نقض تعهد توسط متعهد، خسارت تعیین شده را مطالبه کند. در تعهدات پولی، برخلاف تعهدات غیر پولی، تعیین «میزان» وجه التزام به‌عنوان ضمانت اجرای این تعهدات، همواره یکی از موضوعات مهم و چالش برانگیز بوده است. از دیگر چالش‌های مطرح در این حوزه، دامنه شمول تعهدات پولی در ارتباط با ارزش‌های دیجیتال است.

برخی معتقدند التزام تعهدات پولی مازاد بر شاخص تورم اعلامی، برخلاف قواعد امری و بی‌اعتبار است و برخی دیگر آن را با عنایت به مواد ۱۰ و ۲۳۰ قانون مدنی، محمول بر صحت می‌دانند. سرانجام، با صدور رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۶/۱۰/۱۳۹۹، تعیین وجه التزام در تعهدات پولی به هر میزانی، حتی اگر بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی (نرخ تورم) باشد، در صورتی که مغایرتی با قوانین و مقررات امری، از جمله مقررات پولی نداشته باشد، معتبر و فاقد اشکال قانونی اعلام شد. با این حال، رأی وحدت رویه مذکور نیازمند تعدیل است تا از تعیین وجه التزام غیرمعقول و گزاف به دلیل مغایرت با نظم عمومی و اخلاق حسنه و غیرمنصفانه بودن آن جلوگیری شود. همچنین، این رأی ناظر بر تعهدات پولی با ارزش‌های رایج است و به دلیل عدم شناسایی ارزش‌های دیجیتال به‌عنوان ابزار پرداخت در قانون ایران شامل

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله: علمی - پژوهشی
DOI:
10.48300/fel.2025.448860.1025

تاریخ دریافت:
۲۵ مرداد ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۱۰ دی ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۲۰ اسفند ۱۴۰۳

۱. نویسنده مسئول*، پژوهشگر دکتری حقوق تجارت و سرمایه‌گذاری خارجی، گروه حقوق تجارت بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

Email: darvishvandlegal@gmail.com

۲. پژوهشگر پس‌دکتری، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: sepidehrazi@ut.ac.ir

ارزهای دیجیتال نمی‌شود. البته این وضعیت ممکن است با تصویب قوانین جدید یا گسترش استفاده از رمز ارزها در آینده دستخوش تغییراتی شود.

کلیدواژه‌ها:

وجه التزام، تعهدات پولی، ربا، نرخ تورم، ارز دیجیتال.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

مهديه درويش‌وند: مفهوم سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبار سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

سپیده راضی: مفهوم سازی، روش‌شناسی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

درویش وند، مهديه، سپیده راضی. «بررسی اعتبار تعیین وجه التزام در تعهدات پولی در پرتو رای وحدت رویه شماره ۵۰۸ مورخ ۶۱/۰۱/۹۹۳۱ دیوان عالی کشور». مجله پژوهشهای حقوق مالی و اقتصادی ۱، ش. ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۳): ۴۰۱-۴۳۲.

مقدمه

چنانچه موضوع تعهد وجه نقد^۳ باشد و متعهد در هنگام مقرر، وفای به عهد نکند، حاکم می‌تواند او را به جبران خسارت ناشی از این تأخیر در پرداخت محکوم نماید. مبنای این اختیار ماده ۲۲۸ قانون مدنی است که قانون‌گذار در آن شیوه مشخصی برای چگونگی تعیین خسارت پیش‌بینی نکرده و تعیین روش و اندازه زیان را به دادگاه سپرده تا در چهارچوب شرایط ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی^۴ نسبت به صدور حکم مبنی بر جبران خسارت ناشی از تأخیر در پرداخت دیون پولی و میزان و نحوه آن اقدام نماید.

طبیعتاً، سازکار پیش‌بینی شده در مواد فوق، در فرض سکوت متعاقدين قابل اجرا بوده و نافی امکان توافق ایشان پس از نقض تعهد نیست، در واقع، دو سوی تعهد می‌توانند پس از تخلف متعهد، با یکدیگر بر سر میزان و روش جبران خسارت توافق کنند. علی‌القاعده، این توافق معتبر و لازم‌الاجرا خواهد بود؛ اما آیا توافق متعهد و متعهد له، پیش از نقض تعهد نیز اعتبار دارد یا خیر؟ برای مثال، آیا توافق خریدار و فروشنده مبنی بر اینکه در صورت تأخیر خریدار در پرداخت به‌موقع ثمن، وی باید روزانه مبلغ مشخصی به‌عنوان خسارت بپردازد، در فرضی که عملاً خریدار، به هنگام به تعهد خویش عمل نکند، معتبر است یا خیر؟ تردید اصلی، از اینجا آغاز می‌شود که برخی این توافق را ربوی تلقی می‌کنند. در مقابل، برخی دیگر معتقدند که توافق یاد شده، معتبر است؛ زیرا دو سوی تعهد، می‌توانند در قالب وجه التزام، ترتیب ویژه‌ای برای جبران زیان ناشی از تأخیر در پرداخت پیش‌بینی کنند، در این صورت، به حکم ماده ۲۳۰ قانون مدنی^۵ مطابق با همان روش توافق شده عمل می‌شود و حاکم نمی‌تواند به مبلغی بیشتر یا کمتر از آنچه توافق

۳. اعم از پول رایج داخلی و خارجی (ارز). (رای وحدت رویه شماره ۹۰، مورخ ۱۳۵۳/۱۰/۱۴ هیئت عمومی دیوان عالی کشور)

۴. ماده ۲۲۸ قانون مدنی: در صورتی که موضوع تعهد تأدیه وجه نقدی باشد حاکم می‌تواند با رعایت ماده ۲۲۱ مدیون را به جبران خسارت حاصله از تأخیر در تأدیه دین محکوم نماید.

۵. ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی: در دعاوی که موضوع آن دین و از نوع وجه رایج بوده و با مطالبه داین و تمکن مدیون، مدیون امتناع از پرداخت نموده، در صورت تغییر فاحش شاخص قیمت سالانه از زمان سررسید تا هنگام پرداخت و پس از مطالبه طلبکار، دادگاه با رعایت تناسب تغییر شاخص سالانه که توسط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تعیین می‌گردد محاسبه و مورد حکم قرار خواهد داد مگر اینکه طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند.

۶. ماده ۲۳۰ قانون مدنی: اگر در ضمن معامله شرط شده باشد که در صورت تخلف، متخلف مبلغی به عنوان خسارت تأدیه نماید حاکم نمی‌تواند او را به بیشتر یا کمتر از آنچه که ملزم شده است محکوم کند.

شده است، حکم دهد حتی اگر میزان خسارت وارده متفاوت با مبلغ مورد توافق باشد.^۷ به علاوه، ماهیت توافق یاد شده، با توافق ربوی متفاوت است. اداره کل حقوقی قوه قضائیه، جانب باور نخست را گرفت. این اداره در نظریه شماره ۷/۹۲/۱۷۴۷ مورخ ۱۳۹۲/۹/۹، ماده ۲۳۰ قانون مدنی را ناظر به تعهدات غیرنقدی دانست و تعیین وجه التزام برای دیون پولی بیش از شاخص تورم مندرج در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی را ربای قرضی و باطل اعلام کرد. این درحالی بود که هیچ نص خاصی مبنی بر ممنوعیت چنین توافقی در ادبیات حقوقی حال حاضر کشور وجود نداشت، بلکه بانک‌ها بر اساس قانون نحوه وصول مطالبات بانک‌ها (مصوب ۱۳۶۸) حق اخذ خسارت تأخیر مازاد بر نرخ تورم را داشتند. انتشار این نظریه، موجب گسترش اختلاف نظر علمای حقوق در خصوص صحت یا بطلان شرط وجه التزام تعهدات نقدی مازاد بر شاخص بانک مرکزی شد. این اختلاف نظر به رویه قضائی نیز راه یافت و در طول سالیان متمادی، منجر به صدور آرای متعارض در محاکم گردید. سرانجام، هیئت عمومی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ به این اختلافات پایان داد و اعلام کرد: «تعیین وجه التزام در تعهدات قراردادی، گرچه بیش از شاخص نرخ تورم اعلامی باشد، معتبر است و دادگاه‌ها باید بر اساس توافق انجام شده رأی صادر کنند». قابل اشاره است که مقالاتی نیز در این زمینه به نگارش درآمده است، از جمله مقاله «اعتبار شرط وجه التزام در دیون پولی، تحلیل رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ هیئت عمومی دیوان عالی کشور» که نویسنده در آن به این نتیجه رسیده است که «شرط وجه التزام ولو به بیشتر از میزان تورم، معتبر است». در مقاله‌ای دیگر با عنوان «نقش رویه قضایی در تعدیل رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ دیوان عالی کشور» نویسنده تنها بر نقش رویه تأکید دارد؛ بنابراین، این مقاله با نگاه تحلیلی و انتقادی به بررسی فقهی و حقوقی رأی وحدت رویه مورد اشاره می‌پردازد و دارای نگاهی متفاوت نسبت به مقاله‌های نگارش یافته در این زمینه بوده و دارای ساختاری متفاوت است.

در این مقاله، ابتدا دیدگاه‌های متعارض ناظر بر اعتبار تعیین وجه التزام در تعهدات نقدی بررسی می‌شود. سپس، سیر تکوین رأی وحدت رویه فوق در خصوص تعیین وجه التزام تعهدات نقدی مازاد بر شاخص بانک مرکزی، با رویکردی انتقادی تبیین و مسائلی نظیر تعدیل رأی مذکور و دامنه شمول تعهدات پولی مطرح می‌شود.

۷. عباس میرشکاری، «زیان دیرکرد و وجه التزام»، نشریه کانون وکلا، ۲۳۲، ۲۳۳ (۱۳۹۵)، ۶۴.

۱- بررسی دیدگاه‌های ناظر بر اعتبار تعیین وجه التزام تعهدات نقدی

در این بخش دیدگاه‌های متعدد موجود در رابطه با میزان اعتبار تعیین وجه التزام تعهدات نقدی ذیل دو بند مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱- عدم اعتبار تعیین وجه التزام تعهدات نقدی مازاد بر نرخ شاخص بانک مرکزی بر اساس یک دیدگاه، توافق متعهد و متعهد له پیش از نقض تعهد، در صورتی معتبر است که میزان وجه التزام تعیین‌شده برابر یا کمتر از شاخص نرخ بانک مرکزی باشد. در غیر این صورت، اعتباری نخواهد داشت. برای اثبات این دیدگاه، می‌توان به پیشینه قانون‌گذاری در این زمینه استناد کرد. قانون‌گذار در ماده ۷۱۹ قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸، در دعاوی که موضوع آن وجه نقد است خسارت تأخیر تأدیه را معادل صدی دوازده محکوم‌به در سال تعیین کرد. در ادامه این ماده، چنین مقرر شده بود: «اگر علاوه بر این مبلغ قراردادی به‌عنوان وجه التزام، مال الصلح، مال الاجاره یا هر عنوان دیگری منعقد شده باشد، در هیچ مورد بیش از صدی دوازده نسبت به مدت تأخیر حکم داده نخواهد شد؛ اما اگر مقدار خسارت کمتر از صدی دوازده معین شده باشد، به همان مبلغ که قرار داده شده است حکم داده می‌شود». در واقع، قانون‌گذار با وضع این ماده، درصدد حمایت از طرف ضعیف‌تر و درک شرایط اضطراری بدهکارانی بوده که به ناچار تن به شرایط تعیین شده از سوی طلبکار می‌دادند. این هدف زمانی نمایان‌تر می‌شود که بدانیم اگرچه قانون‌گذار توافق بر مبلغی بیش از این مبلغ را در هر قالب و عنوانی بی‌اعتبار دانسته، اما در عین حال، اگر متعهد با رضایت خود مبلغی بیش از آنچه که قانون مقرر کرده را پرداخت می‌نمود، دعوی استرداد مبلغ اضافی را نمی‌پذیرفت. (ماده ۷۲۶ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸).

این تمایز نشان می‌داد که فلسفه محدودیت مقرر در ماده ۷۱۹ قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ آن است که بدهکاران ناخواسته، تحت فشار و با اکراه در دام رباخواری نیفتند و تعیین وجه التزام، از خسارت مقطوع قراردادی برای نقض عهد، به مبنایی برای انتقای ناروای طلبکار تغییر موضع ندهد، به همین جهت، با احراز قصد و اراده آزاد متعهد مبنی بر پرداخت مبلغ بیشتر، موضوع ماده ۷۲۶ قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸، با سهل‌گیری قانون‌گذار مواجه می‌شدیم.

این رویکرد در تبصره‌های ۴ و ۵ ماده ۳۴ قانون ثبت سابق^۸ نیز ادامه یافت و تعیین وجه

۸ تبصره ۴ - در مورد معاملات مذکوره در ماده ۳۴ خسارت تأخیر تأدیه به اصل وجه مورد معامله از تاریخ انقضاء

التزام بیش از نرخ قانونی (که در آن زمان ۱۲٪ بود) را ممنوع کرده بود. بدین شرح که ماده ۳۴ قانون ثبت، در خصوص معاملات رهنی، شرطی و به‌طور کلی معاملات با حق استرداد می‌پردازد، در سال ۱۳۵۱ به تصویب رسید. در این سال قانون‌گذار برای جلوگیری از سوء استفاده‌کنندگان از فرصت‌های قانونی، اعمال نظارت و حاکمیت قانون بر معاملات شرطی و همچنین نظم و انسجام بخشیدن به معاملات رهنی بین بانک‌ها و مشتریان، منعقد می‌گردید اقدام به تصویب ماده ۳۴ و ۳۴ مکرر قانون ثبت نمود. فقهای شورای نگهبان در نظریه راجع به خسارت تأخیر تأدیه که در تاریخ ۱۴/۱۰/۶۷ تحت شماره ۳۳۷۸ صادر گردیده اعلام داشته‌اند:

«آن قسمت از ماده ۳۴ قانون ثبت و تبصره ۴ و ۵ آن و ماده ۳۶ و ۳۷ آیین‌نامه اجرایی ثبت که اخذ مازاد بر بدهی بدهکار را به‌عنوان خسارت تأخیر تأدیه مجاز شمرده است خلاف موازین شرعی و باطل اعلام می‌شود». این نظریه هم مشخص است که کسی حق دریافت خسارت مازاد بر بدهی را ندارد که مغایر با تبصره ۴ و ۵ ماده ۳۴ قانون ثبت است.^۹

اگرچه این مواد به‌موجب قانون مؤخر نسخ شدند؛ اما طرفداران این نظریه بر این باورند که روند اصلاحات بعدی نیز مبین آن است که قانون‌گذار در مورد تعیین وجه التزام در تعهدات پولی حساسیت دارد و درصدد محدود کردن آزادی اراده است و تعیین وجه التزام به هر میزانی را مجاز نمی‌داند.^{۱۰} موافقان محدودیت تعیین وجه التزام مازاد بر نرخ بانک مرکزی، با توجه به رویکرد قانون‌گذار در ماده ۷۱۹ قانون آئین دادرسی مدنی سابق، این مبنا را به ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی فعلی تسری داده و علی‌غم تغییر لحن قانون‌گذار، هدف از وضع این ماده را تعیین

مدت حق استرداد تعلق خواهد گرفت- در مورد سایر معاملات استقراری تعلق خسارت تأخیر اداء مشروط به تقدیم اظهارنامه یا عرض حال است از تاریخ ابلاغ اظهارنامه یا تقدیم عرض‌حال محسوب می‌شود ولی به‌طور کلی تعلق خسارت تأخیر اداء در صورتی است که وجه الزامی بین طرفین در ضمن معامله اصلی یا ضمن هر نوع قراردادو معامله دیگر که التزام مزبور راجع به معامله اصلی باشد و مدیون در صورت تأخیر اداء به طور مستقیم یا غیر مستقیم به تأدیه آن ملزم نشده باشد.

تبصره ۵- مقررات این ماده به معاملاتی که موافق ماده ۳۳ نسبت به عین منقول واقع شده مجری خواهد بود ولی در هر موردی که عین منقول قابل تجزیه نباشد باید مال مزبور به مزایده به فروش رسیده و طلب دائن تأدیه گردد. معاملات شرطی که موضوع آن مال ذمه باشد (از قبیل بیع شرط روغن و امثال آن) دائن فقط حق دارد اصل طلب خود را با وجه التزام (در صورتی که معین شده باشد) یا خسارت تأخیر تأدیه از تاریخ انقضای مدت مطالبه نماید.

۹. ایرج نجفی، حقوق ثبت شرح قانون و آیین‌نامه اجرای اسناد رسمی، (تهران: انتشارات نگاه بینه، ۱۳۹۱)، ۸۲.
 ۱۰. سیدحسین سادات حسینی، «حدود اعتبار شرط وجه التزام از حیث میزان در تعهدات پولی»، *مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۷:۹، (۱۳۹۶).

خسارت با مبنای قانونی و حداکثر تا سقف نرخ اعلامی بانک مرکزی قلمداد کردند. صدر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی فعلی، شرایطی را از قبیل لزوم مطالبه دائن، تمکن مدیون و امتناع از پرداخت با اجتماع دو شرط قبل را برای تحقق خسارت تأخیر تأدیه با مبنای قانونی (کاهش ارزش واقعی یا قدرت خرید پول) مقرر نموده است. به عقیده موافقان محدودیت تعیین وجه التزام مازاد بر نرخ بانک مرکزی، این شروط همچنان حکایت از موضع سخت‌گیرانه قانون‌گذار در خصوص دریافت خسارت دیرکرد تعهدات نقدی و تعیین سقفی برای این خسارت با یک مبنای قانونی دارد و سختگیری قانون‌گذار، این مقرر را در زمره قواعد آمره و تخطی ناپذیر درآورده که توافق طرفین برخلاف آن، به دلیل مخالفت با نظم عمومی و اخلاق حسنه قابلیت اجرایی ندارد.

در این تفسیر، وقتی قانون‌گذار در تعیین خسارت تأخیر تأدیه تعهدات پولی یا همان نرخ قانونی در شرایط عادی - یعنی در شرایطی که وجه التزام مقرر نمی‌شود و قرار است خسارت با مبنای قانونی مطالبه شود - سختگیری نموده تا از زیاده‌خواهی طلبکار و فشار ناروا به بدهکار جلوگیری کند، بدیهی است در شرایطی نیز که طرفین قرارداد وجه التزامی به‌منظور ضمانت اجرای پرداخت وجه نقد پیش‌بینی می‌نمایند و احتمال اعمال فشار بر بدهکار و درج مبالغ گزاف و ناعادلانه بیشتر است، همان موضع سخت‌گیرانه را حفظ کرده و توافق مازاد بر نرخ قانونی را واجد وصف الزام‌آور نمی‌داند.

طرفداران این تفسیر، با آمره تلقی کردن صدر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی و اعلام بطلان توافقاتی‌های مغایر با آن، ذیل این ماده را که مقرر می‌دارد: «مگر طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند»؛ تفسیر به‌قدر متیقن از مراد قانون‌گذار می‌کنند. به این شرح که قانون‌گذار در ذیل ماده ۵۲۲، پس از تعیین خسارت با مبنای قانونی، تنها یک روش تعیین خسارت بر مبنای توافق یعنی روش مصالحه، را ذکر نموده است. درج روش مصالحه درست پس از لحن آمرانه قانون‌گذار در صدر این ماده، حکایت از تعمد قانون‌گذار در استفاده از این واژه دارد؛ چراکه قدر متیقن مصالحه، صلح کردن مبلغ اضافه‌تر و توافق و مصالحه در جهت کم کردن مبلغ خسارت مقرر در صدر ماده ۵۲۲ است و نه اضافه کردن آن.

بنابراین، وقتی صدر ماده ۵۲۲ به نحوی است که قانون‌گذار سعی دارد به نفع مدیون عمل کرده و با گذاشتن شرایطی همچون تمکن مدیون و مطالبه دائن حتی‌الامکان متحمل پرداخت خسارت تأخیر تأدیه نشود؛ بنابراین، منطق حقوقی حکم می‌کند که موضوع مصالحه در قسمت

دوم ماده نیز در راستای کاهش خسارت باشد تا هماهنگی بین صدر و ذیل ماده حفظ شود.^{۱۱} نتیجه منطقی این تفسیر آن است که چنانچه متبایعین خود اقدام به تعیین وجه التزام برای ضمانت اجرای تعهدات نقدی نمایند؛ این وجه التزام نباید از خسارت تأخیر با مبنای قانونی که با اعمال ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی ۱۳۷۹ حاصل می‌شود بیشتر باشد ولی می‌تواند کمتر از آن باشد.

دلیل استنادی دیگر موافقان محدودیت تعیین وجه التزام مازاد بر نرخ بانک مرکزی، فقدان اعتبار وجه التزام‌های بیش از مبنای قانونی به علت ربوی و غیرشرعی بودن آن‌هاست.^{۱۲} در هشت آیه از آیات قرآن به ربا اشاره شده و موضوع حکم حرمت قرار گرفته است. فلسفه تحریم ربا آن‌چنان‌که از آیه شریفه «وَإِنْ تَبْتِغُوا فَلَكُمْ رُؤُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ»^{۱۳} برمی‌آید تحریم ظلم بوده. چراکه ربا اکل مال غیر به باطل و نوعی ظلم است. با الهام از این آیات، بسیاری از متون فقهی شرط دریافت نفع و سود یا هرگونه وجه مازاد بر طلب را مصداقی از ربا تلقی و ممنوع دانسته‌اند.^{۱۴}

بعد از انقلاب، اندیشه‌های فقهی بیش از پیش به استدلال‌های دکتین حقوقی و سیاست‌های تقنینی راه یافت و شورای نگهبان با استناد به مفاد اصل ۴۹ قانون اساسی، به طور عموم کلیه مواد مربوط به دریافت بهره پول در مقررات کشور را خلاف شرع دانست و ابطال کرد. بر طبق این نظر شرط خسارت توافقی در معاملات مربوط به وجه نقد که در آن برای تأخیر در پرداخت اصل، خسارت تعیین شده باشد به دلیل ربوی بودن باطل و بی اثر است و دادگاه‌ها حق خواهند داشت در دعاوی مربوط به آن‌ها شرط را نادیده بگیرند.^{۱۵}

این نظریه، اگرچه در ابتدا به‌طور قاطع و محکم هر نوع پرداخت خسارت تأخیر تأدیه را ممنوع اعلام کرده بود؛ ولی در مکاتبات بعدی به تدریج از قدرت این ممنوعیت کاسته شد و در برخی

۱۱. همان: ۱۶۶.

۱۲. بنابراین، ربا بر دو نوع است، ربا در معامله و ربای در قرض. نوع اول این است که مال را به مثل خودش ولی با زیاده معاوضه کنند و نوع دوم یعنی ربای در قرض که ربای معمول در دنیا است و سودی در مقابل قرض می‌گیرند و نام آن را بهره می‌گذارند.

۱۳. آیه شریفه می‌فرماید: اگر توبه کردید رأس المال (فقط) از شما است (با اخذ زیاده) ظلم نکنید و با دادن زیاده) مورد ظلم قرار نگیرید.

۱۴. حر عاملی و محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی مسائل الشریعه، (قم: موسسه آل البیت، ۱۴۰۹ هـ.ق)، ۳۵۶.

۱۵. به استثنای معاملات بانکی که طبق نظر شورای نگهبان مذکور در ذیل، حداکثر تا ۱۲ درصد مجاز شمرده بود.

معاملات (مانند معاملات سیستم بانکی کشور) با داشتن شرایط خاصی پرداخت آن را مجاز دانست. از جمله می‌توان به نظر شماره ۷۷۴۲ مورخ ۱۳۶۱/۱۱/۱۲ شورای نگهبان اشاره کرد. متعاقب آن، نظریه مشورتی شماره ۷/۹۲/۱۷۴۷ مورخ ۱۳۹۲/۹/۹ اداره کل حقوقی قوه قضائیه و بخش قابل توجهی از دکترین حقوق، با استناد به این فتاویٰ فقهی، رویکرد شورای نگهبان تعیین وجه التزام مازاد بر شاخص تورم را مخالف کتاب و سنت و مصداقی از ربای قرضی تلقی و باطل اعلام کردند. آنها بیان داشتند که پذیرش وجه التزام مازاد بر شاخص تورم، موجب رواج رباخواری با چهره‌ای جدید و ظاهری موجه می‌گردد و طلبکارانی که قصد دریافت مبالغ مازاد دارند، با درج وجه التزام‌های سنگین و تحمیل آن بر مدیونینی که مسجل است توان پرداخت وجه را در سررسید ندارند، با پوششی به ظاهر موجه به هدف غایی خود، یعنی ربا خواری، دست می‌یابند.

با توجه به راهکار شورای نگهبان در خصوص امکان مطالبه خسارت تأخیر به صورت شرط مندرج در عقد، این خسارت با حکم مذکور در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی قابل جمع است؛ بنابراین، اگر طرفین شرطی را در قرارداد قید کنند که طرف مقابل را ملزم به رعایت دقیق مهلت کند، آن شرط صحیح است؛ و شرایط مذکور در ماده ۵۲۲ لازم نیست. در صورتی که شرط مندرج در قرارداد به شرح مذکور وجود نداشته باشد، غرامت تأخیر تأدیه صرفاً در قالب ماده مذکور قابل مطالبه است؛ یعنی با فرض توانایی بدهکار در پرداخت بدهی در سررسید و مطالبات بستانکار، خسارت تأخیر تأدیه با فرض کاهش شدید ارزش ارز بر اساس شاخص قیمت سالانه اعلام شده توسط بانک مرکزی قابل مطالبه است. از نظر فقهی، راه حل شورای نگهبان مورد قبول اکثر فقها قرار نگرفته است و به نظر آنها به محض تعیین مبلغ اضافی، آن مبلغ خود به خود در مقابل اعطای حق قرار می‌گیرد. همچنین، تفکیک تعهد از پرداخت مبلغ در ازای مهلت ممکن نیست.

به نظر ما، این دو قابل تفکیک هستند و به نیت طرفین، به ویژه طلبکار بستگی دارد. اگر قصد او کسب درآمد از طریق شرط نبوده، بلکه می‌خواسته مدیون را ملزم به پرداخت در موعد مقرر کند، این موضوع به عنوان ضمانت اجرا تلقی می‌شود و نمی‌تواند ربا محسوب شود؛ اما اگر شرط در عقد نباشد، در صورتی که مدیون قادر به پرداخت نباشد، اطلاق آیه‌ای که به مدیون معسر دستور اعطای مهلت می‌دهد، مستلزم مطالبه خسارت از او نیست؛ اما اگر توانایی پرداخت داشته باشد و در پرداخت بدهی کوتاهی کند، در شرایط فعلی که ارزش ارز رو به افزایش است،

می‌تواند به دلیل قاعده لاضرر و لاضرار فی‌الاسلام، خسارت تأخیر در پرداخت را مطالبه نماید. در زمینه خسارت تأخیر تأدیه، تاریخ حقوقی ما پیش و پس از انقلاب اسلامی فراز و نشیب‌های بسیاری داشته است. پیش از انقلاب اسلامی، حداکثر مبلغ قابل مطالبه در صورت تأخیر در ادای بدهی، صدی دوازده محکوم به در سال بود و بدون نیاز به اثبات ورود خسارت، به صرف اثبات تأخیر در پرداخت، قابل مطالبه بود.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تقویت اثرگذاری مقررات اسلامی در همه بخش‌های جامعه، این نوع پرداخت نیز ممنوع شد و نوعی ربا تلقی گردید. از انواع ربا آنچه ممکن است با موضوع این نوشتار ارتباط پیدا کند، ربای قرضی است؛ یعنی مدیونی که متعهد به پرداخت مبلغی در وجه متعهد له است، ملزم می‌شود که مبلغی اضافه نیز بر آن بپردازد. با استناد به اصل ۴۹ قانون اساسی، شورای نگهبان قانون اساسی به طور عام کلیه مواد مربوط به دریافت بهره پول را در مقررات کشور مخالف شرع دانسته و ابطال نمود. به نظر شورای نگهبان شرط خسارت توافقی در معاملات مربوط به وجه نقد (مانند قرض) که در آن برای تأخیر در پرداخت اصل، خسارت تعیین شده باشد از مصادیق ربا بوده و بی اثر و باطل است و دادگاه‌ها حق خواهند داشت در دعاوی مربوط به آنها شرط را نادیده بگیرند، به استثنای معاملات بانکی که طبق نظر شورای نگهبان، حداکثر تا ۱۲ درصد مجاز دانسته شده است.

در بسیاری از موارد، اگرچه در ابتدا شورای نگهبان قاطعانه هرگونه غرامت دیرکرد را ممنوع اعلام کرده بود؛ اما در مکاتبات بعدی به تدریج قدرت این ممنوعیت کاهش یافت و در برخی معاملات (مانند معاملات بانکی کشور) تغییراتی ایجاد شد. اولین نظر شورای نگهبان در تاریخ ۱۳۶۱/۱۱/۱۲ به شماره ۷۷۴۲ در پاسخ به سوال رئیس کل بانک مرکزی صادر شد. نظر شورا در مورد مفاد آن شرط پرسیده شد که به شرح زیر است: اگر بدهی ناشی از قرارداد تا سررسید، به طور کامل تسویه نشده باشد، به دلیل تأخیر در پرداخت بدهی ناشی از این قرارداد از سررسید تا تاریخ تسویه کامل بدهی، مبلغی باید توسط امضا کننده این قرارداد پرداخت شود. بر همین اساس، وام‌گیرنده با امضای این نوع قرارداد متعهد می‌شود که پس از تسویه کامل بدهی، علاوه بر هر آنچه از بدهی که تادیه نشده، معادل ۱۲ درصد از مانده بدهی را به موجب قرارداد به حساب بانک واریز کند. وصول مبلغ مقرر موضوع این ماده مانع از پیگیری عملیات اجرایی برای وصول مطالبات بانک نخواهد بود.

شورای نگهبان در مقام بیان نظر خود به موجب نامه شماره ۷۷۴۲ مورخ ۱۳۶۱/۱۲/۱۱

عمل مذکور را از عبارت تسویه کامل بدهی، به عبارت «تسویه کامل اصل بدهی اشکالی ندارد و منافاتی با موازین شرعی ندارد»، تغییر داد.

علیرغم نظر فوق، به نظر می‌رسد نظر شورا آنچنان که باید عمومیت نداشته باشد و تنها قراردادهای بانکی (که دولتی بوده) را بر اساس مصالح جامعه و حفظ مصالح عمومی در نظر گرفته است. این نتیجه را می‌توان با نگاه به نظر بعدی شورا که به نظر می‌رسد از تفسیر موسع فوق مطلع شده است، دریافت که در نظریه شماره نظریه شماره ۳۸۴۵ شورای نگهبان مورخ ۱۳۶۴/۴/۱۲ می‌گوید: «مطالبه مازاد بر دین مدیون به‌عنوان خسارات تأخیر تأدیه، چنانکه امام مدظله نیز صریحاً اعلام کرده است که این عبارت (تأخیر تأدیه قرض، ربا و حرام است) جایز نیست و احکام صادره بر این اساس شرعی نیست؛ از این رو، مواد ۷۱۹ تا ۷۲۳ قبل از میلاد و سایر موادی که در این قوانین جداگانه موجود است، خلاف شرع انوار بوده و قابل اجرا نیست.

از نظر تفاوت این دو نظریه شورا با شبهه‌ای که در ذهن ایجاد شد، مراجع ثبتی کشور که امکان گنجاندن این نظریه را در قانون ثبت اسناد و املاک (به ویژه مواد ۳۴ به بعد) بررسی می‌کردند، جداگانه از شورای نگهبان نظر خواستند. پاسخ شورا به شرح زیر اعلام شد: اگرچه نیازی به اظهار نظر مجدد نیست و کلیه مواد و تبصره‌های موجود در قوانین و آیین‌نامه‌ها و مقرراتی که امکان وصول مبلغی را به‌عنوان خسارت دیرکرد (که در واقع وصول مازاد بر بدهی بدهکار است) را مجاز می‌داند، باطل است؛ ولی با توجه به اینکه هنوز در برخی مراجع ثبتی تردید وجود دارد، نظر شورای نگهبان بدین شرح اعلام می‌گردد: قسمتی از ماده ۳۴ قانون ثبت و تبصره‌های ۴ و ۵ آن و مواد ۳۶ و ۳۷ آیین‌نامه اجرای ثبت که وصول بدهی مازاد بر بدهکار به‌عنوان غرامت تأخیر در پرداخت تلقی شده است، خلاف موازین شرعی و اعلامی است. لازم به ذکر است که تأخیر در پرداخت بدهی جاری پس از مطالبه طلبکار جرم و برای شخص دارای صلاحیت قانونی قابل مجازات است. این رویه تا پایان دوره حکومت قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ همچنان ادامه داشت. در ۱۳۷۹/۱/۲۱ قانون فوق‌ملغی و قانون آئین دادرسی مدنی جدید تحت عنوان «قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی» در ۵۲۹ ماده و ۷۲ تبصره به تصویب رسید. در این قانون در نحوه برخورد با خسارت تأخیر تأدیه و افت خسارت در قراردادهایی که موضوع تعهد پرداخت وجه نقد است تحولی اعلام می‌شود: آن قسمت از ماده ۳۴ قانون ثبت و تبصره‌های ۴ و ۵ آن و ماده ۳۶ و ۳۷ آیین‌نامه اجرای ثبت که اخذ مازاد بر بدهی بدهکار را به‌عنوان خسارت تأخیر تأدیه مجاز شمرده است خلاف موازین شرع

و باطل اعلام می‌شود. لازم به تذکر است تأخیر اداء دینِ حال پس از مطالبه طلبکار برای شخص متمکن شرعاً جرم و قابل تعزیر است».

این رویه تا پایان حاکمیت قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ ادامه داشت و در تاریخ ۲۱/۱/۱۳۷۹ قانون ملغی فوق و قانون آیین دادرسی مدنی جدید تحت عنوان «قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب - در امور مدنی» در ۵۲۹ ماده و ۷۲ تبصره به تصویب رسید. در این قانون تحول اساسی در نحوه رسیدگی به خسارت دیرکرد و توافق بر خسارات در قراردادهایی که موضوع الزام به پرداخت نقدی است، ایجاد شد و گامی رو به جلو برداشته شد.

اولاً این امر که شخص می‌تواند به‌عنوان خواهان در دعوی طبق قواعد عمومی مسئولیت مدنی خسارت تأخیر در ایفای تعهد یا «عدم انجام تعهد» را مطالبه کند مورد پذیرش واقع گردید؛ از این رو، طرفین می‌توانند قراردادی بین خود منعقد کرده و نحوه جبران خسارت را تعیین کنند و در صورت نبود قرارداد به دادگاه محول کنند تا میزان آن را طبق قوانین تعیین کند.

تأخیر در ایفای تعهد می‌تواند تأخیر تأدیه دین (عقدی که موضوع تعهد، پرداخت وجه نقد است) باشد که با توجه به توضیح تبصره ۲ ماده ۵۱۵ مطالبه خسارت در پرونده‌های حقوقی امکان پذیر است. البته در این قانون اشاره‌ای به موارد حقوقی نشده است؛ اما با توجه به نکاتی که در بالا ذکر شد می‌توان نتیجه گرفت که روشن‌ترین مصداق حقوقی برای این ادعا موضوع ماده ۲۲۸ قانون مدنی است. به معنای موردی است که دادگاه شخص را به پرداخت خسارت تأخیر تأدیه محکوم می‌کند. همچنین، در این ماده به میزان و حدود این خسارت اشاره‌ای نشده است و با توجه به لغو مواد ۷۱۹ تا ۷۲۶ قانون آیین دادرسی مدنی سابق، مشخص نیست که دادگاه باید از چه روش و میزانی برای این خسارت استفاده کند. از سوی دیگر، ماده ۵۲۲ همین قانون برای مطالبه خسارت در دوره تورم اقتصادی و کاهش ارزش پول، معیاری را برای محاسبه خسارت ارائه کرده است که از قسمت مال مدیون - طلب طلبکار و تغییر شدید در شاخص قیمت بین تاریخ سررسید و تقاضا تشکیل شده است. در صورت احراز این سه شرط، دادگاه می‌تواند با مراجعه به شاخص بهای منتشر شده از سوی بانک مرکزی، میزان خسارت تأخیر تأدیه را محاسبه و متهم را به پرداخت آن همراه با استرداد اصل وجه محکوم کند. با توجه به بیان قسمت اخیر ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی جدید در مورد امکان توافق بر ضرر طرفین، مشخص نیست که این عبارت را بتوان به ضرر تأخیر و با ترکیب این قسمت از ماده ۵۱۵ قانون آیین دادرسی مدنی با ماده ۲۳۰ قانون مدنی تسری داد. آیا قرارداد تأخیر مجاز است یا خیر و در صورت مثبت بودن پاسخ چه

سقفی می‌توان برای این قرارداد تعیین کرد؟ به نظر می‌رسد پاسخ این سوال مثبت باشد و مستند آن ماده ۵۲۲ همان قانون است. طبق این ماده، طلبکار مکلف است علاوه بر اصل دین، خسارت تأخیر تأدیه را نیز بپردازد. البته قانون برای این خسارت حد نصاب و درصد مشخصی را تعیین کرده است.

از دیدگاه فقها، شرط ضمن عقد یا خارج لازم در صورتی صحیح است که عقلائی، مشروع و مقدور باشد؛ یعنی «شرط باید عقلی باشد که یکی از مصادیق عقلی همانا توانایی انجام تکلیف است. اگر عملی غیر مقدور باشد، تکلیف نسبت به آن لغو و بی اثر است».^{۱۶} وقتی قانون‌گذار در تبعیت از این نظر فقهی، اخذ خسارت تأخیر در تعهدات پولی را - حتی به میزان نرخ تورم - تنها در صورت تمکن مدیون مجاز می‌داند، به طریق اولی درج وجه التزام به بیش از این مبنا را که علی‌الأصول خارج از توان و قدرت مدیون است و ماهیت آن را ربوی می‌کند، باطل و بلا اثر می‌داند.

۱-۲- اعتبار تعیین وجه التزام تعهدات نقدی مازاد بر نرخ شاخص بانک مرکزی

به موازات شکل‌گیری استدلال‌های توجیه‌کننده لزوم محدود و مقید بودن وجه التزام مقدر شده در تعهدات نقدی، دیدگاه دیگری نیز شکل گرفت که توجیه‌کننده فقدان منع قانونی در درج وجه التزام در تعهدات نقدی، ولو مازاد بر نرخ بانک مرکزی بود. عمده استدلال قائلین به عدم ممنوعیت درج وجه التزام مازاد بر نرخ بانک مرکزی در تعهدات نقدی، نبود منع صریح قانونی، اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی، نسخ ماده ۷۱۹ قانون آئین دادرسی مدنی سابق و جایگزینی ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی جدید و مجوز صادره در ذیل این ماده و اصول کلی حقوقی مانند اصل صحت، اصل آزادی قراردادهای و اصل الزوم بود که به تفصیل در بندهای آتی بدان‌ها خواهیم پرداخت.

به‌موجب اصل آزادی قراردادهای که در ماده ۱۰ قانون مدنی تبلور یافته، توافق افراد در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد، معتبر است. با توجه به این نکته و از آنجا که هیچ قانونی منع صریحی درباره تعیین وجه التزام برای تعهدات نقدی نداشته، علی‌الاصول توافق بر تعیین وجه التزام هرچند مازاد بر شاخص تورم، معتبر است، به‌ویژه آنکه، بر اساس ماده ۵۱۵ قانون آئین دادرسی مدنی به طور مطلق تصریح شده است: «در صورتی که قرارداد خاصی راجع به خسارت

۱۶. محمد رسول آهنگران، «ماهیت و کارکرد فقهی شروط در معاملات بانکی»، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۹، ۱۶، (۱۳۹۶)، ۱۷.

بین طرفین منعقد شده باشد، برابر قرارداد رفتار خواهد شد».

به علاوه، از اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی نیز می‌توان استفاده کرد. در این ماده، به اشخاص اجازه داده شده تا از پیش، برای تخلف از تعهدات قراردادی وجه التزام تعیین کنند، با توجه به اطلاق این ماده و عدم تقیید آن به نوع خاصی از تعهدات، علی‌القاعده، این ماده در خصوص کلیه تعهدات اعم از نقدی و غیرنقدی قابل اعمال خواهد بود. به علاوه، از آنجا که سیاق بیان قانون‌گذار در ماده ۲۳۰ قانون مدنی مطلق بوده و محدود و مقید به میزان و سقف خاصی نیست، علی‌القاعده، این توافق به هر میزان ولو بیشتر از نرخ تورم معتبر خواهد بود. این استدلال مورد تأیید صریح یا ضمنی برخی حقوقدانان^{۱۷} قرار گرفته که همسو با نص قانون و اصول حقوقی است.

ماده ۲۳۰ قانون مدنی، تعیین وجه التزام را برای کلیه تعهدات معتبر می‌داند. بر اساس این ماده، وجه التزام به هر میزان که باشد، معتبر خواهد بود؛ اما ماده ۷۱۹ قانون آئین دادرسی مدنی سابق (مصوب سال ۱۳۱۸) توافق طرفین مبنی بر تعیین وجه الزام تعهدات نقدی مازاد بر صدی دوازده در سال را به هرنحو و تحت هر قالبی بی اعتبار اعلام کرد و عملاً اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی را تخصیص زد. به موجب قسمت مؤخر این ماده، «اگر علاوه بر این مبلغ قراردادی به‌عنوان وجه التزام یا مال‌الصلح یا مال‌الاجاره و هر عنوان دیگری محاسبه شده باشد، در هیچ مورد بیش از صدی دوازده سال نسبت به مدت تأخیر حکم داده نخواهد شد؛ اگر مقدار خسارت کمتر از صدی دوازده تعیین شده باشد به همان مبلغ که قرارداد شده است حکم داده می‌شود». این تخصیص با تصویب قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ حذف شد. با نسخ قانون مخصص، قانون عام، عمومیت پیشین خود را بازیافته و قابل استناد خواهد بود، به ویژه آنکه ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی جدید، با تصریح بر امکان توافق متعاقبین، جای تردیدی در اعتبار توافق اشخاص باقی نمی‌گذارد.^{۱۸} با اندکی مذاقه در ماده ۵۲۲ قانون آئین دادرسی مدنی به راحتی می‌توان به تغییر موضع قانون‌گذار در خصوص توافقات ناظر بر خسارت

۱۷. نک: ناصرکاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳)؛ سید حسن وحدتی شیرازی «مطالعه تطبیقی خسارت تأخیر تادیه در حقوق ایران و فقه امامیه»، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، (۱۳۸۲)؛ مرتضی عادل، «توافق بر خسارت در قراردادها»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ۵۳، (۱۳۸۰)؛ علیرضا آذربایجانی و سید فرید الدین افضل «تحلیل امکان توافق بر دریافت خسارت تأخیر تادیه مازاد بر نرخ تورم»، *مجله حقوق اسلامی*، ۱۴، ۵۲ (۱۳۹۶)، ۹۷.

۱۸. عباس میرشکاری، «زبان دیرکرد و وجه التزام»، *مجله کانون وکلا*، ۲۳۲ و ۲۳۳ (۱۳۹۵)، ۶۳.

تأخیر در پرداخت تعهدات پولی پی برد؛ بدین نحو که قانون‌گذار پس از نسخ عامدانه مقرر سابق در خصوص تعهدات نقدی و همسو با ماده ۲۳۰ قانون مدنی و اصل حاکمیت اراده و اصل آزادی قراردادها، با درج عبارت «مگر اینکه طرفین به نحو دیگری مصالحه نمایند»؛ توافق و تراضی متعاقبین را به صورت مطلق پذیرفته و آن را بر صدر ماده و مقرر ناظر بر تعیین خسارت تأخیر در تعهدات پولی مطابق شاخص تورم اعلامی بانک مرکزی ارجحیت داده است. مبهم دانستن مراد قانون‌گذار و تفسیر عبارت «مصالحه» به مبلغ کمتر از نرخ تورم، برخلاف اصول تفسیری و سیر تاریخی این مقرر است؛ چراکه هیچ دلیلی وجود ندارد که قانون‌گذار منع صریح مقرر در ماده ۷۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی سابق را ملغی اعلام نموده و با به کار بردن الفاظ مبهم در ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی جدید همان نتیجه را اراده کند. در نتیجه، با قبول این اصل که قانون‌گذار در انتخاب الفاظ آگاهانه و با دقت اقدام می‌کند، می‌توان نتیجه گرفت که مراد او از به کار بردن لفظ «مصالحه»، صرفاً توافق و تراضی بوده است؛ فارغ از اینکه میزان این توافق کمتر یا بیشتر از مبنای قانونی برای تعیین خسارت باشد.

از سوی دیگر، درج شروطی به‌عنوان مقدمات واجب برای تحقق اصل استحقاق دائن در مطالبه خسارت که در صدر ماده ۵۲۲ قانون مذکور آمده، به معنای آمره تلقی کردن و تخطی ناپذیر بودن مقرر پیشنهادی قانون‌گذار برای تعیین خسارت تأخیر در تعهدات نقدی نمی‌شود؛ بلکه صرفاً تبیین‌کننده این است که استحقاق دائن در مطالبه خسارت، ذی‌المقدمه ایست که دارای شروط مقدماتی واجبی بوده و تا زمانی که مطالبه دائن، تمکن مدیون و امتناع از تأدیه علی‌رغم تمکن رخ ندهد، شرایط لازم برای امکان مطالبه خسارت فراهم نخواهد بود. این امر، منافاتی با تخییری بودن ضوابط تعیینی در این ماده برای تعیین خسارت وفق نرخ تورم و امکان توافق متعاقبین به نحو دیگر ندارد.

در مقابل دیدگاه برخی فقها که هرگونه دریافت مبلغ اضافه بر طلب را تحت هر عنوانی ربا می‌دانند، دیدگاه میانه‌گرایانه نیز وجود دارد. این دیدگاه بیان می‌کند که ادله حرمت ربا، شامل شرط ضمن عقد برای دریافت مبلغی به عنوان خسارت تأخیر تأدیه نمی‌شود. قدر متیقن از حرمت ربا، موردی است که طرفین قصد افزایش مبلغ دین را در ازای تمديد مهلت پرداخت داشته باشند، چه این توافق در ابتدا صورت گرفته باشد، چه پس از حال شدن دین، تمديد مهلت در ازای افزایش مبلغ آن انجام شود. در حالی که وجه التزام، نوعی جریمه است و هدف آن تمديد

مهلت نیست، بلکه ایجاد اهرم فشار برای وادار کردن مدیون به پرداخت به موقع بدهی است.^{۱۹} در این دیدگاه وجه ممیز ربوی بودن یا نبودن وجه دریافتی مازاد بر اصل دین، هدف متعاقدين از دریافت یا درج شرط دریافت این وجه است، به عبارت بهتر آنچه که وجه التزام را از ربا متمایز می‌کند، تخلف از شرط و یا نقض عهد است؛^{۲۰} چراکه هدف از درج وجه التزام ممانعت از تأخیر بدهکار در بازپرداخت به موقع بدهی است؛ بنابراین، اگر بدهکار بدهی خود را به موقع ادا کند و در بازپرداخت آن ممانعت نکند هیچ مبلغی اضافه تر از اصل مال از او گرفته نمی‌شود. در حقیقت رکن اساسی که در ربا وجود دارد، این است که مال به دست آمده یکی از دو عوض معامله یا از توابع آن باشد و سببی جداگانه و مستقل برای این تملک مفروض نباشد.^{۲۱} در حالی که برای وجه التزام به هر میزانی که باشد می‌توان سبب مستقل، یعنی تخلف از شرط برای آن در نظر گرفت.

به‌عنوان مثال، اگر در معاملات یا قراردادهای قرض شرط شود که بدهکار در هر صورت موظف به پرداخت مبلغی بیشتر از اصل بدهی باشد و این مبلغ اضافی بخشی از عوضین یا عوض اصلی معامله محسوب شود، این مبلغ قطعاً ربا بوده و ربوی تلقی می‌شود که مطابق با اصول حقوقی و موازین فقهی است؛ اما در وجه التزام، چنین درج می‌گردد که چنانچه بدهکار یا متعهد دین خود را در موعد مقرر پرداخت نماید، هیچ وجه مازادی از او دریافت نمی‌شود؛ اما اگر در تأدیه دین خود تعلل و تأخیر ورزد، به‌عنوان تعزیر (مجازات، جریمه یا خسارت)، موظف است مبلغی را که مورد توافق متعاقدين قرار گرفته، افزون بر دین اصلی بپردازد و مبنای این وجه اضافی، نقض عهد خود متعهد است و از شمول وجه مازادی که به‌عنوان یکی از عوضین تلقی گشته و ربوی است، خروج موضوعی دارد.

تعزیر مالی، یکی از انواع مجازات‌ها است. تعزیر مالی ممکن است از جانب دولت اسلامی در قالب جریمه نقدی وفق ماده ۲۲۸ قانون مدنی انجام شود یا در قالب وجه التزام به‌موجب اشتراط در عقد وفق توافق متعاقدين. در اشتراط وجه التزام در قرارداد نیز هدف الزام و اجبار مشتری به اجرای مفاد قرارداد بوده و ضمانت اجرایی قراردادی و توافقی است که به لحاظ فقهی نیز ذیل قاعده «المؤمنون عند شروطهم» قرار می‌گیرد.

۱۹. علیرضا آذربایجانی و سید فرید الدین، افضل، پیشین، ۹۷.

۲۰. محمد علی تسخیری، «شرط کیفری مالی در بانکداری بدون ربا»، فصلنامه فقه اهل بیت، ۳۵ (۱۳۸۲)، ۷۰.

۲۱. محمد جعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱)، ۳۱۰.

چنانچه اصل پرداخت وجه مازاد بر دین اصلی بنا بر استدلال فوق بر مبنای توافق متعاقدين و اصل آزادی قراردادها و قاعده «المؤمنون عند شروطهم» مجاز و مشروع تلقی گردد، هیچ دلیلی برای تنقید آن از نظر میزان مطابق آنچه در بندهای پیشین این مقاله ذکر گردید، وجود ندارد و تعیین وجه التزام به هر میزانی مبتنی بر توافق متعاقدين بوده و ایشان ملزم به ادای تعهدات برگرفته از توافقات خود هستند.

لازم به ذکر است که تفاوت اصلی میان ربا و وجه التزام که (گاهی از آن به «شرط کیفری») تعبیر می‌کنند) در این است که ربا، مبلغی افزون بر میزان اصل بدهی است که در ازای مهلت دادن برای پرداخت دریافت می‌شود؛ در حالی که قرض دهنده در قرض مورد بحث، چیزی به جز اصل بدهی، در سررسید نمی‌خواهد. اگر هم شرط مبلغ در قرض تأخیر می‌کند، به منظور واداشتن مقترض به پرداخت وام در رأس مدت است. به همین دلیل، فقهای شورای نگهبان خسارت تأخیر تأدیه را در قالب شرط ضمن عقد پذیرفته‌اند.

اگر دین ناشی از عقود دیگر غیر از قرض باشد، مثلاً در بیع سلف یا بیع نسبه، شرط پرداخت مبلغ اضافی در صورت تأخیر در نظر گرفته شود، ادله ویژه قرض جریان نمی‌یابد. بدین سبب، همان‌گونه که بایع در بیع نسبه می‌تواند بر خریدار شرط کند که تا آخر سال ماهانه مبلغ معینی را به او مجانی هبه کند، به همان ترتیب نیز می‌تواند شرط کند که در صورت تأخیر در پرداخت ثمن در رأس مدت مقرر، ماهانه مبلغ معینی را به وی تملیک کند.^{۲۲}

باتوجه به آنچه گذشت، شرط پرداخت خسارت تأخیر تأدیه فقط در معاملات غیر از قرض پذیرفته شده است و هرگونه دریافت مبلغ اضافی در قرض و دین، حرام اعلام شده است. در این حالت، مشروعیت و نفوذ شرط پرداخت خسارت، ناشی از اصل لزوم قراردادها و ادله‌ی نفوذ شرط است، نه از قرض، تا ربا محقق شود. از طرف دیگر، پرداخت مبلغ مازاد در برابر تمدید مدت و اعطای مهلت نیست تا مشمول روایاتی باشد که هرگونه مبلغ اضافی را در ازای تمدید سررسید را حرام اعلام می‌کنند.^{۲۳}

۲۲. محمد حسن نجفی، جواهر الکلام، (دارالکتاب الاسلامیه، ۱۴۱۴ هـ.ق)، ۱۲۲.

۲۳. به عنوان نمونه، سؤال راوی از امام باقر (علیه‌السلام) این است: (فی الرجل یكون علیه دین إلى اجل مسمى فیأتیة غریمة، فیقول: انقذنی من الذی لی کذا و کذا واضع لک بقیته، او یقول: انقذنی بعضاً و امداً لک فی الاجل فیما بقی). عبارت امام (علیه‌السلام) چنین است: لا اری به بأساً ما لم یزد علی رأس ما له شیئاً یقول الله عز و جل: (فلکم رؤوس اموالکم لا تظلمون و لا تظلمون).

۲- نگاهی انتقادی بر رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶

رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ برای پایان دادن به اختلاف نظر دو شعبه در خصوص تعیین وجه التزام قراردادی به منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی، در تاریخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ صادر شد. در این بخش، ابتدا رأی وحدت رویه نقد و تحلیل می‌شود، سپس، نحوه تعدیل این رأی برای مقابله با وجه التزام گزاف بیان شده و در نهایت، دامنه شمول تعهدات پولی در این رأی بررسی خواهد شد.

۲-۱- نقد و تحلیل رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵

هیئت عمومی دیوان عالی کشور طی رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵، تعیین وجه التزام قراردادی به منظور جبران خسارت تأخیر در ایفای تعهدات پولی را مشمول اطلاق ماده ۲۳۰ قانون مدنی و قسمت اخیر ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹ دانست. با عنایت به ماده ۶ قانون اخیرالذکر، مبلغ وجه التزام تعیین شده در قرارداد، حتی اگر از نرخ تورم اعلامی رسمی بیشتر باشد، در صورتی که مغایرتی با قوانین و مقررات امری (از جمله مقررات پولی) نداشته باشد، معتبر و قانونی است.

هرچند در پرتو شرایط اقتصادی، ارزش و جایگاه پول و همچنین لزوم حفظ تعادل طرفین و مقابله با سوءاستفاده افراد عهد شکن و دیگر مبانی حقوقی باید راهی برای جبران کامل خسارت باز کرد؛ اما خسارت نباید محیط بر اصل مبلغ گردد و در نصوص شرعی در مورد جواز شرط وجه التزام از جمله حدیث محمد الحلبي از حضرت امام جعفر صادق (ع) آمده «هذا شرط جائز مالم یحط یجمع کراه»^{۲۴} بر اساس روایت مورد اشاره، امام معصوم حدود جواز را مشروط به عدم تجاوز شرط از مبلغ اصل ثمن و تعهد بیان کرده‌اند.

با توجه به اینکه تجاوز شرط از اصل مبلغ شرعاً جایز نیست و اراده طرفین نیز مقید به موازین قانونی و شرعی است، اصل حاکمیت اراده مطلق نبوده و تراضی طرفین نیز نامحدود نیست. اراده آزاد طرفین باید در چهارچوب قانون، نظم عمومی و اخلاق حسنه قرار گیرد و نمی‌تواند بدون قید و شرط باشد؛ به گونه‌ای که طرفین بتوانند برای مبلغی اندک، خسارت وجه التزام گزافی تعیین کنند. شرط وجه التزام گزاف با اراده و قصد واقعی طرفین و نظم عمومی مغایرت دارد. چنین شرطی که به جای ایجاد اعتماد و اطمینان، با سنگین بودن خود، قدرت اجرای تعهد

۲۴. به نقل از فقه الاسلام محمد بن یعقوب بن اسحاق الكلینی، الكافی (دارالکتل اسلامیة، ۱۳۸۷) ۲۹۰ و جعفری

لنگرودی، دانشنامه حقوقی (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸) ۲۴۲.

را از مشروط‌علیه سلب کند یا آثار اقتصادی و اجتماعی منفی به‌همراه داشته باشد، نباید توسط دادگاه مورد پذیرش قرار گیرد. مطابق ماده ۹۷۵ قانون مدنی، دادگاه نمی‌تواند قراردادهایی را که خلاف اخلاق حسنه، موجب جریحه‌دار شدن احساسات عمومی یا مغایر با نظم عمومی است، اجرا کند. همچنین بر اساس ماده ۶ قانون آیین دادرسی مدنی، عقود و قراردادهایی که نظم عمومی یا اخلاق حسنه را نقض کنند یا مغایر با موازین شرعی باشند، فاقد اثر قانونی هستند؛ بنابراین، خسارت تعیین‌شده به‌عنوان وجه التزام نباید از زیان واقعی تجاوز کند. شرط وجه التزامی که کارکردی تنبیهی و مجازاتی داشته باشد و مبلغ آن فراتر از اصل ثمن و تعهد قراردادی باشد، با انصاف مغایرت داشته و منجر به دارا شدن بلاجهت مشروط‌له خواهد شد. همان‌طور که قانون‌گذار در تعیین مجازات‌های کیفری ملزم به رعایت تناسب میان جرم و مجازات است، طرفین نیز در تعهدات مدنی باید تناسب میان تخلف و جبران خسارت را رعایت کنند. آنان نمی‌توانند برای تخلفی جزئی، مجازاتی سنگین و نامتناسب تعیین کنند، چرا که این امر خلاف عدالت و حکمت قانون‌گذار است.

بنابراین، این رأی وحدت رویه که به ظاهر به نیت پایان دادن به اختلاف‌ها صادر شده است، خود به منشأ جدیدی برای حدوث اختلاف مبدل گشت چرا که؛ نخست، در حالیکه حذف زیانبار خسارت قانونی تأخیر تأدیه صدی دوازده در سال، به تصور ماهیت ربوی خسارت تأخیر و برای حذف ربا از نظام مالی کشور صورت گرفت، اما عملاً و رسماً، گرفتن خسارت قراردادی تأخیر تأدیه بدون سقف و حتی ربا را به هر مبلغ و درصد، در پوشش وجه التزام تجویز کرد. درحالی که طی سنوات اخیر تعدادی از قضات به سمت جلوگیری از سوءاستفاده از وجه التزام در تعهدات پولی رفته بودند، این رأی راه مقابله این دسته از قضات با رباخواری را تا حد زیادی بست.

دوم اینکه، این رأی متکی به برداشت‌های نادرست از هر دو مستند قانونی آن (ماده ۲۳۰ قانون مدنی و ذیل ماده ۵۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی) است.

سوم اینکه، پیش بینی می‌شود این رأی خود منشاء تشتت رویه گسترده‌تری در مورد وجه التزام بدل شود. بدیهی است که با وجود تجویز این رأی، حداقل در مورد تعهدات پولی، وجدان قضات مانع از صدور حکم به وجه التزام گزاف خواهد شد و در نتیجه، آنها تلاش خواهند کرد راه‌های جدیدی برای خروج از این چالش اخلاقی بیابند. تأکید دیوان بر بررسی عدم مغایرت وجه التزام با مقررات آمره، اگرچه حسب ظاهر اشاره به یک امر بدیهی است ولی در واقع تلاش دیوان است برای کاستن از تبعات این رأی و ارشاد قضات محاکم به ابطال یا تعدیل وجه التزام‌های

سنگین با تمسک به مفاهیم عام نظم عمومی، اخلاق حسنه، لزوم منصفانه بودن شروط قراردادی و مغایرت با مقررات پولی و نظایر آنها است.

قید مذکور و به ویژه تأکید بر مقررات پولی، در اطلاع رسانی اولیه از این رأی وحدت رویه وجود نداشت و احتمالاً در پی چالش اخلاقی فوق و نیز با هدف محدود کردن وجه التزام مندرج در قراردادهای بانکی به سقف مقرر در رأی وحدت رویه هفتصد و نود و چهار اضافه شده است؛ از این رو، رأی وحدت رویه مذکور را باید به نحو تعدیل شده‌ای تفسیر کرد به نحوی که مشتمل بر وجه التزام‌های گزاف نشده و امری نامشروع را مباح تلقی نماید.^{۲۵}

۲-۲- تعدیل رأی وحدت رویه: نحوه مقابله با وجه التزام گزاف

از ماده ۱۰ و ۲۳۰ قانون مدنی و آنچه در باره نفوذ و مشروعیت وجه التزام مازاد بر نرخ شاخص بانک مرکزی در این مقاله گذشت نباید چنین نتیجه گرفت که تحت هیچ شرایطی نمی‌توان وجه التزام مقرر در قرارداد را مورد خدشه قرار داد و این امر آن چنان که برخی از حقوق دانان گمان کرده‌اند به معنی تبعیت بی چون و چرای قانون مدنی از نظریات مکتب فردگرایی نیست.^{۲۶} بلکه در واقع حکم اولیه و مهم نفوذ آزادی قراردادهای و حاکمیت اراده تا بدانجا محترم است که مغایر با ماهیت جبران خسارتی وجه التزام نبوده^{۲۷} و در مرحله اجرا با حکم اهم دیگری در تضام نباشد. به همین ترتیب اگر وجه التزام مقرر در قرارداد آنچنان گزاف باشد که با اصول و قوانین دیگر در

۲۵. صدور رأی مذکور بدین معنا است که در پرتو شرایط اقتصادی، ارزش و جایگاه پول و همچنین لزوم حفظ تعادل طرفین و مقابله با سواستفاده افراد عهد شکن و دیگر مبانی حقوقی، باید راهی برای جبران کامل خسارت باز کرد؛ اما خسارت نباید محیط بر اصل مبلغ گردد و نصوص شرعی در مورد جواز شرط وجه التزام من جمله حدیث محمد الحلبی از حضرت امام جعفر صادق (ع) که بیان شده «هذا شرط جائز مالم یحط یجمع کراه» (به نقل کتاب الکافی جلد ۵ ص ۲۹۰ و جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ۵ صفحات ۲۴۲ و ۲۴۳) و با عنایت به اینکه مطابق روایت مورد اشاره حدود جواز را امام معصوم، مشروط به عدم احاطه و تجاوز مقدار شرط، از مبلغ اصل ثمن و تعهد بیان داشته‌اند. این عدم جواز شرعی احاطه و تجاوز شرط از اصل وجه بدان معناست که اراده طرفین و آزادی ایشان محدود به موازین قانونی و شرعی است و اصل حاکمیت و آزادی اراده و تراضی متعاقبین مطلق و نامحدود نبوده و دارای حدود و قیودی است که این قیود همان قانون، نظم عمومی و اخلاق حسنه هستند؛ لذا طرفین نمی‌توانند برای مبلغی کم، مبلغی گزاف خسارت وجه التزام تعیین کنند.

۲۶. رحمان صمصامی، «بررسی وجه التزام از دیدگاه حقوق اسلامی» (پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه پردیس بین‌المللی ارس، ۱۳۹۳)، ۲۶.

۲۷. علی اصغر حاتمی و عبدالرضا صادقی، «شرط وجه التزام غیرعادلانه»، *مجله دانش و پژوهش حقوقی*، ۱۰، ۲ (۱۳۹۱)، ۵۹.

تراحم باشد، می‌توان به تعدیل یا بطلان آن حکم کرد؛^{۲۸} بنابراین وجه التزام گزارف را می‌توان به استناد فقدان شرایط اساسی صحت، غیرمنصفانه بودن شرط و مغایرت با نظم عمومی و اخلاق حسنه به شرح ذیل باطل اعلام کرد.

۲-۲-۱- فقدان شرایط اساسی صحت

مستفاد از بند ۴ ماده ۱۹۰ قانون مدنی،^{۲۹} مشروعیت جهت^{۳۰} از شرایط اساسی صحت معاملات است و با اخذ وحدت ملاک این حکم در مورد شروط ذیل معاملات از جمله وجه التزام نیز صدق می‌کند؛ بنابراین، اگر انگیزه و منظور طرفین از اشتراط مبلغ گزارف خسارت قراردادی، امری نامشروع مانند دریافت ربا باشد، چنین شرطی به دلیل عدم مشروعیت جهت باطل است و بر همین مبنا وجه التزام گزارفی که هدف از آن انتفای ناروای طلبکار است، نیز فاقد نفوذ تلقی می‌شود.^{۳۱} همچنین، اگر نامشروع به معنای عام کلمه در نظر گرفته شود، در قراردادهایی که وجه التزام گزارف است به دلیل مغایرت با هنجارهای عرفی نیز می‌توان به بطلان آن نظر داد.^{۳۲}

۲-۲-۲- غیرمنصفانه بودن شرط

غیر منصفانه یا غیر عادلانه بودن، ویژگی ذاتی انسان است و مسئولیت و تکلیفی را برای فرد متخلف ایجاد می‌کند. احساس بی‌عدالتی، احساس بی‌عدالتی، واکنشی است که جایگاهی برای تفکر و تعقل در آن نیست.^{۳۳} وجه التزام در وصف غیر عادلانه بودن با دو بعد مواجه است یا چنان ناچیز است که فاقد هرگونه تناسبی میان خسارت تخمینی و واقعی است و یا به همین نحو بسیار گزارف است که اصولاً بحث وجه التزام بعد دوم را در بر می‌گیرد؛ یعنی عدم تناسب عقلانی و عرفی بین خسارت واقعی و مبلغ مقطوع وجود دارد. این عدم تناسب باتوجه به اوضاع و احوال

۲۸. ابراهیم جواهر اصل، و پروین اکبرینه، «نحوه مقابله با وجه التزام‌های گزارف»، *مجله علم و وکالت*، ۱، ۲، ۳۹، (۱۳۹۰).

۲۹. ماده ۱۹۰ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «برای صحت هر معامله شرایط ذیل اساسی است ۱- قصد طرفین و رضای آنها ۲- اهلیت طرفین ۳- موضوع معین که مورد معامله باشد ۴- مشروعیت جهت معامله».

۳۰. در تعریف جهت گفته شده؛ امری که قبل از اقدام به عمل حقوقی در نظر شخص بوده و او را وادار کرده تا برای رسیدن به آن هدف، معامله را انجام دهد. جهت در واقع با انگیزه دوردست و غایت نهایی اقدام به عمل حقوقی است

۳۱. عباس قاسمی حامد، امیر حسین آبادی و محسن حسینی پویا، «ارکان و شرایط صحت شرط خسارت قراردادی وجه التزام در قراردادهای بانکی»، *مجله تحقیقات حقوقی*، ۲۲، ۸۶، (۱۳۹۸)، ۱۱۹.

۳۲. حمید بهرامی احمدی، سو استفاده از حق، (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۵)، ۲۱۷.

۳۳. علی موحد، مختصر حقوق مدنی، (تهران: انتشارات مدرسه عالی حسابداری و علوم مالی، ۱۳۵۲).

حاکم بر قرارداد و وضعیت طرفین معامله، به ویژه متعهد (مشروط علیه)، مشهود است.

۲-۲-۳- مغایرت با نظم عمومی و اخلاق حسنه

در صورتی که وجه التزام مورد توافق متعاقدين آنچنان گزاف باشد که از مصادیق ماده ۹۶۰ قانون مدنی^{۳۴} به شمار رود و موجب سلب حریت و آزادی متعهد شده و وضع اقتصادی او را به مخاطره بیندازد، می‌توان به استناد مخالفت این شرط با اخلاق حسنه و قواعد آمره ناشی از آن قائل به بطلان چنین وجه التزام گزافی بود.^{۳۵} همچنین به موجب ماده ۹۷۵ قانون مدنی،^{۳۶} قراردادهای خصوصی که برخلاف اخلاق حسنه بوده و یا به واسطه جریحه دار کردن احساسات جامعه مخالف با نظم عمومی محسوب می‌شوند، نفوذ حقوقی نداشته و به موقع اجرا گذاشته نمی‌شوند. به این ترتیب چنانکه میزان وجه التزام معقول نبوده و به قدری گزاف باشد که با نظم عمومی در تراحم باشد، باطل بوده و در این صورت متعهد له قادر خواهد بود به استناد قواعد عمومی جبران خسارت از خود رفع ضرر کند.^{۳۷}

از سوی دیگر، در صورت گزاف بودن مبلغ تعیینی همچنان راه برای فسخ قرارداد با استناد به خیار غبن وجود دارد و برای حمایت از بدهکاران و وام‌داران نیازی به تعیین سقف برای خسارت تعیینی متعاقدين برخلاف اصول حقوقی و یا بی اعتبار دانستن توافقات ایشان برخلاف مواد مصرح قانونی نیست و راهکارهای دیگری از جمله مخالفت وجه التزام تعیینی با نظم عمومی یا مخالفت با قصد و اراده واقعی طرفین و یا خروج موضوعی از ماده ۲۳۰ قانون مدنی، برای بی اعتبار دانستن وجه التزام‌های گزاف و نامتعارف در نظام حقوقی ایران وجود دارند. به عنوان مثال، در صورتی که وجه مندرج در شرط بسیار گزاف و نامتناسب با خسارت واقعی باشد، می‌توان بطلان آن را با این استدلال توجیه کرد که اساساً چنین شرطی خارج از شمول ماده ۲۳۰ قانون مدنی است؛ زیرا در چنین وضعیتی، شرط مزبور عرفاً وسیله‌ای برای تعیین و تخمین خسارات وارده نیست؛ حال آنکه وجه التزام، طبق ماده ۲۳۰ قانون مدنی، وسیله‌ای برای جبران خسارت

۳۴. ماده ۹۶۰ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «هیچکس نمیتواند از خود سلب حریت کند و یا در حدودی که مخالف قوانین و یا اخلاق حسنه باشد از استفاده از حریت خود صرف نظر کند.»

۳۵. عبدالمجید، امیری قائم مقام، حقوق تعهدات، (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۴۷)، ۱۹۱.

۳۶. ماده ۹۷۵ قانون مدنی مقرر می‌دارد: «محکمه نمی‌تواند قوانین خارجی و با قراردادهای خصوصی را که برخلاف اخلاق حسنه بوده و یا به واسطه جریحه دار کردن احساسات جامعه با به علت دیگر مخالف با نظم عمومی محسوب می‌شود به موقع اجرا گذارد اگر چه اجرای قوانین مزبور اصولاً مجاز باشد.»

۳۷. همان: ۱۹۳.

است.^{۳۸} همچنین، مطابق تفسیر ارائه شده توسط برخی از حقوقدانان، در این حالت اساساً پرداخت مبلغ موصوف به واقع مورد قصد طرفین نبوده است، در نتیجه، بطلان شرط مستند به ماده ۲۳۰ قانون مدنی نیست، بلکه به دلیل قاعده تبعیت عقد از قصد و عدم التزام به این مبلغ است.^{۳۹}

اگر متعهد از انجام شرط خسارت قراردادی که نوعی شرط فعل است در موعد مقرر ناتوان گردد، دادگاه می‌تواند با استناد به بند ۱ ماده ۲۳۲ قانون مدنی، آن را باطل اعلام کرده و مشروط علیه را از قید آن آزاد کند. البته باید در معنی «غیرمقدور» به چند نکته توجه کرد. اول اینکه مقصود از غیرمقدور بودن این نیست که مشروط علیه به هیچ وجه و در هیچ زمانی آن را انجام ندهد، بلکه حتی اگر اجرای قرارداد برای وی با توجه به موقعیت مالی، اجتماعی و حقوقی او پرهزینه و مشکل آفرین باشد به طوری که عموم مردم از آن تمکین نمایند و آن را خارج از اقتدار خود بدانند، مثل اینکه پرداخت موضوع شرط او را به فقر و فلاکت کشانده و در عسر و حرج واقعی قرار دهد، در این صورت، اگر این دو نکته حاصل شود، موضوع از مصادیق بند ۱ ماده فوق بوده و دادگاه حق ابطال شرط را پیدا کرده و می‌توان از محکمه تقاضا نمود با استناد بر این ماده حکم بر برائت ذمه متعهد نماید.

در حقوق اسلام نیز قاعده‌ای به نام لاجرح وجود دارد که بر طبق آن گفته می‌شود احکامی که اشخاص را به سختی و مشقت شدید بیندازد در اسلام وجود ندارد. این قاعده هم که در حقوق ایران پذیرفته شده و در مقررات مختلف سایه افکنده می‌تواند در مواقع لزوم تعدیلی در محتوای شرط خسارت توافقی ایجاد کند. با الهام از این قاعده می‌توان گفت اگر شرطی موجب حرج و سختی غیرمتعارف و غیرقابل تحمل (مالایطاق) مشروط علیه شود دادگاه حق خواهد داشت که در آن تعدیل نموده و آن را به صورتی درآورد که موجب سختی و فشار غیر متعارف بر وی نگردد.

۲-۳- دامنه شمول تعهدات پولی در رای وحدت رویه ۸۰۵

در مورد دامنه شمول تعهدات پولی این مسئله مطرح می‌شود که آیا ارزش دیجیتال نیز می‌تواند وجه نقد تلقی و مشمول رأی وحدت رویه شود. مراد قانون‌گذار از قید عبارت «وجه نقد»، یک بار

۳۸. میرحسین عابدیان، «مطالعه تطبیقی قابلیت اجرای شروط کیفری در قراردادها؛ لزوم تجدیدنظر در ماده ۲۳۰

قانون مدنی ایران»، *مجله آموزه‌های حقوقی*، ۱۹، ۲(۱۳۸۵)، ۲۷.

۳۹. علیرضا آذربایجانی و سید فریدالدین افضل، پیشین، ۱۱۶.

پیش‌تر به‌موجب رأی وحدت رویه شماره ۹۰ مصوب ۱۳۵۳/۱۰/۰۴ ابهام زدایی شده بود. به‌موجب این رأی وحدت رویه، منظور از وجه نقد در ماده ۷۱۹ سابق آئین دادرسی مدنی، هر نوع ارز رایج اعم از ارز رایج داخلی و خارجی بوده است و تخصیص دادن این مقرر قانونی به دعاوی که خواسته آن صرفاً پول رایج ایران است صحیح نیست. این رأی وحدت رویه به منظور رفع ابهام مطروحه در زمان خود یعنی شمول یا عدم شمول عنوان وجه نقد بر ارز خارجی صادر گشته بود و به نظر می‌رسد امروزه با گسترش تکنولوژی و رواج استفاده از رمز ارزهایی همچون بیت کوین و دیگر ارزهای دیجیتال، ارائه تعریفی جامع و مانع از وجه نقد بار دیگر و با رویکرد پاسخ به ابهامات روز یعنی شمول یا عدم شمول رمز ارزها در این تعریف ضروری می‌نماید.

برای رفع این ابهام بدواً باید ماهیت حقوقی ارزهای دیجیتال تبیین شود. در خصوص اینکه ارز دیجیتال^{۴۰} پول است یا دارایی اختلاف نظر جدی وجود دارد و با عنایت به نبود یک رویه یکپارچه جهانی در این خصوص رویکرد کشورهای مختلف بدان متفاوت است.

در برخی از کشورها، ارزهای دیجیتال مانند بیت‌کوین یا اتریوم به دلیل ویژگی‌هایی مثل قابلیت مبادله، ذخیره ارزش و واحد شمارش، به‌عنوان «پول» در نظر گرفته می‌شوند و در برخی از کشورها که تعدادشان بسیار بیشتر است ارزهای دیجیتال به‌عنوان یک نوع «دارایی» یا «کالا» طبقه‌بندی شده‌اند. به عقیده کشورهای گروه دوم که مهم‌ترین آنها اتحادیه اروپا و ایالات متحده آمریکا هستند، ارزهای دیجیتال پول رایج^{۴۱} شناخته نمی‌شوند بلکه به‌عنوان نوعی دارایی تحت مقررات سرمایه‌گذاری و مالیات دهی قرار می‌گیرند.^{۴۲} با عنایت به اینکه برخلاف پول رسمی که دولت‌ها منتشر می‌کنند، ارزهای دیجیتال مستقل از سیستم‌های بانکی و پولی سنتی کشورها هستند و بسیاری از افراد، ارزهای دیجیتال را مشابه طلا یا سهام به‌عنوان ابزاری برای سرمایه‌گذاری نگهداری می‌کنند. همچنین ارزهای دیجیتال هنوز از اقبال عمومی برخوردار نبوده و تنها در موارد خاصی (مانند خرید آنلاین یا پرداخت در برخی شرکت‌ها) به‌عنوان ابزار مبادله پذیرفته می‌شوند و از همه این‌ها مهم‌تر سود حاصل از ارزهای دیجیتال در اغلب کشورها مشمول مالیات قرار گرفته است، به نظر می‌رسد رویکرد غالب کشورهای دنیا به دارایی تلقی کردن ارزهای دیجیتال متمایل است.^{۴۳}

40. Cryptocurrency

41. Fiat Money

42. Jodi Tommerdahl, Introduction to the block chain, bit coin, and other crypt currencies for educators, 2024, published online.

۴۳. السالوادور اولین کشور جهان بود که برخلاف سایر کشورها، بیت کوین را به عنوان پول قانونی

در ایران با عنایت به خلاء قانونی موجود، در حال حاضر رویکرد مشخصی برای طبقه‌بندی ارزش‌های دیجیتالی وجود ندارد؛ اما به طور کلی به دلیل عدم شناسایی کلی آن‌ها به‌عنوان ابزار پرداخت، بیشتر در قالب دارایی شناخته می‌شوند که این امر ممکن است متعاقباً و به تصویب قوانین مؤخر یا رواج بیشتر رمز ارزها در آینده دستخوش تغییراتی شود.^{۴۴} با این حال، قانون‌گذار تا زمانی که رمزارزها را شناسایی ننموده، در زمره ارزش‌های رایج کشور و متعاقب آن احتساب به‌عنوان وجه نقد قرار نمی‌گیرند.

نتیجه‌گیری

در تعهدات پولی خسارت تأخیر تأدیه «با مبنای قانونی» در زمره قواعد آمره و مرتبط با نظم اقتصادی است که به تبع آن خسارت تأخیر تأدیه «با مبنای قراردادی»، یعنی وجه التزام نیز در زمره قواعد آمره و مرتبط با نظم قرار می‌گیرد. یکی از مظاهر آمره بودن آن، ممنوعیت تعیین وجه التزام به میزان گزاف و نامتعارف است. تا پیش از تصویب رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ دیوان عالی کشور مبنای این گزاف بودن، سقف مقرر شاخص تورم بانک مرکزی قلمداد می‌گشت و به وجه التزام‌های بیش از شاخص بانک مرکزی حکم داده نمی‌شد. با تصویب رأی وحدت رویه شماره ۸۰۵ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۶ دیوان عالی کشور، تعیین وجه التزام در قرارداد - حتی اگر بیش از شاخص قیمت‌های اعلامی رسمی (نرخ تورم) باشد - معتبر و فاقد اشکال قانونی اعلام شد؛ با این قید که مغایرتی با قوانین و مقررات امری از جمله مقررات پولی نداشته باشد. این رأی وحدت رویه به جهت آنکه بدون تعیین سقف، تعیین هر میزان از وجه التزام را مجاز اعلام نمود، محل اشکال است و خود سبب تشتت در آراء می‌شود؛ زیرا تعیین مبلغی گزاف و غیرعادلانه موجب جمع شدن عوض و معوض در یک دارایی و مخالف با قواعد عمومی است. با این حال، محاکم می‌توانند با تفاسیر منطقی از اعتبار دادن به وجه التزام گزاف خودداری کنند؛ بر این مبنا که تراضی طرفین قرارداد نامحدود نبوده و دارای قیود و محدودیت‌هایی از جمله قوانین، نظم عمومی و اخلاق حسنه است. اراده آزاد طرفین باید در چهارچوب این محدودیت‌ها عمل کند و نمی‌تواند برای مبلغ ناچیز، خسارت یا وجه التزام گزاف

پذیرفت. این کشور چهارچوب قانونی مشخصی برای پذیرش و استفاده از بیت کوین ایجاد کرده است. ۴۴. رحمان زاده، زهرا و اصغر محمودی و رسول ابافت «بررسی ماهیت و آثار حقوقی رمز ارزها در نظام حقوقی ایران»، نشریه مطالعات حقوق، ۳۲ (۱۴۰۲)، ۸۴۵.

تعیین کند. شرط وجه التزام گزاف، برخلاف اراده و قصد واقعی طرفین، شرط قدرت بر تسلیم و نظم عمومی است؛ زیرا چنین شرطی که باید برای ایجاد اعتماد و اطمینان طرف مقابل باشد، اگر به دلیل گزاف بودن، تعهدکننده را از قدرت عملی برای اجرا بازدارد یا منجر به آثار اقتصادی منفی و تبعات اجتماعی نامطلوب شود، نباید از سوی دادگاه به رسمیت شناخته شود؛ از این رو، تعیین وجه التزام بیش از نرخ تورم اعلامی در تعهدات پولی نمی‌تواند بیش از زیان وارده باشد و وجه التزام‌های گزاف و نامتعارف به علت مخالفت با قوانین آمره، نظم عمومی، اخلاق حسنه در نظام حقوقی ایران باید تعدیل گردند. در پایان، شایان ذکر است که رأی وحدت رویه صرفاً ناظر بر تعهدات پولی با ارزش‌های رایج است. با توجه به اینکه ارزش‌های دیجیتال در قوانین فعلی ایران به‌عنوان ابزار پرداخت به رسمیت شناخته نشده‌اند، این رأی شامل ارزش‌های دیجیتال نمی‌شود. البته این وضعیت ممکن است با تصویب قوانین جدید یا گسترش استفاده از رمز ارزها در آینده دستخوش تغییراتی شود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

– آهنگران، محمد رسول، «ماهیت و کارکرد فقهی شروط در معاملات بانکی»، *مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۶ (۱۳۹۶).

Doi: 10.22075/FEQH.2017.2406

– آذربایجانی، علیرضا و سید فرید الدین افضل. «تحلیل امکان توافق بر دریافت خسارت تأخیر تادیه مازاد بر نرخ تورم»، *مجله حقوق اسلامی*، ۱۴، ۵۲ (۱۳۹۶)، ۹۷-۱۲۶.
 – امامی، سید حسن، حقوق مدنی. (تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۸۴).
 – امیری قائم مقام، عبدالمجید، حقوق تعهدات. (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۴۷).
 – بروجردی، سید حسین، جامع احادیث شیعه. (تهران: فرهنگ سبز، ۱۴۲۹ ه.ق).
 – بهرامی احمدی، حمید، سو استفاده از حق. (تهران: انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۰).
 – تسخیری، محمد علی. «شروط کیفری مالی در بانکداری بدون ربا». *فصلنامه فقه اهل بیت*، ۹، ۳۵ (۱۳۸۲)، ۶۳.

– حاتمی، علی اصغر و صادقی، عبدالرضا. «شروط وجه التزام غیرعادلانه»، *مجله دانش و پژوهش حقوقی*، ۲ (۱۳۹۱)، ۵۹-۱۰۴.

– حسینی، سیدحسین سادات. «حدود اعتبار شرط وجه التزام از حیث میزان در تعهدات پولی»، *مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۱۷، ۹ (۱۳۹۶)، ۱۳۱-۱۵۶.

Doi: 10.22075/FEQH.2017.12698.1294

– جعفری لنگرودی، محمد جعفر. مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱.
 – جواهر اصل، ابراهیم و اکبرینه، پروین. «نحوه مقابله با وجه التزامهای گزاف»، *مجله علم و وکالت*، ۲ (۱۳۹۰)، ۱۱.

– رجائی، محمدکاظم و رجائی. «محمد بررسی اجمالی ربا»، *نشریه معرفت*، ۵ (۱۳۷۲).
 – رحمان زاده، زهرا، اصغر محمودی و رسول ابافت. «بررسی ماهیت و آثار حقوقی رمز ارزشها در نظام حقوقی ایران»، *نشریه مطالعات حقوقی*، ۳۲ (۱۴۰۲).

– شهیدی، مهدی. تشکیل قراردادها و تعهدات، تهران: نشر حقوق دان، ۱۳۷۷.
 – صفایی، سید حسین. دوره مقدماتی حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۳.
 – صمصامی، رحمان. بررسی وجه التزام از دیدگاه حقوق اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه پردیس بین‌المللی ارس.

– عابدیان، میر حسین. «مطالعه تطبیقی قابلیت اجرای شروط کیفری در قراردادها؛ لزوم تجدیدنظر در ماده ۲۳۰ قانون مدنی ایران». *مجله آموزه‌های حقوقی*، ۲، ۱۹ (۱۳۸۵)، ۳-۴۴.
 – عادل، مرتضی. «توافق بر خسارت در قراردادها»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، ۵۳ (۱۳۸۰).

- حر عاملی، محمد بن حسن. تفصیل وسائل الشیعه الی مسائل الشریعه، (قم: موسسه آل البیت، ۱۴۰۹ ه.ق).
- عمید، حسن، فرهنگ عمید. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- قاسمی حامد، عباس و حسین آبادی، امیر و حسینی پویا، محسن. «ارکان و شرایط صحت شرط خسارت قراردادی وجه التزام در قراردادهای بانکی»، *مجله تحقیقات حقوقی*، ۲۲، ۸۶ (۱۳۹۸)، ۱۱۹-۱۴۶.
- Doi: 10.29252/lawresearch.22.86.119
- قربانوند، محمدباقر، «تحلیل موقعیت وجه التزام در قراردادها»، *مجله کانون وکلای دادگستری مرکز*. ۱۱۲-۸۸، (۱۳۸۴) ۱۸۸.
- کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳.
- موحد، علی، مختصر حقوق مدنی، تهران: انتشارات مدرسه عالی حسابداری و علوم مالی، ۱۳۵۲.
- میرشکاری، عباس، «زیان دیرکرد و وجه التزام»، *کانون وکلا*، ۲۳۲ و ۲۳۳، (۱۳۹۵).
- نجفی محمد حسن، جواهر الکلام. دارالکتاب الاسلامیه، ۱۴۱۴ ه.ق.
- نجفی، ایرج، حقوق ثبت، شرح قانون و آیین نامه اجرای اسناد رسمی. تهران: انتشارات نگاه بینه، ۱۳۸۶.
- ولی زاده، کامران و رنجبری، ایوب، «شرط وجه التزام غیرمنصفانه در حقوق ایران و انگلیس»، *نشریه مطالعات حقوقی*، ۲، ۱۶ (۱۳۹۶).
- وحدتی شبیری، سید حسن، «مطالعه تطبیقی خسارت تأخیر تأدیه در حقوق ایران و فقه امامیه»، *فصلنامه اقتصاد اسلامی*، ۳، ۱۲ (۱۳۸۲)، ۹۳-۱۰۹.

– (ب) منابع خارجی

- Jodi Tommerdahl. Introduction to the block chain, bit coin, and other crypto currencies for educators, 2024, published online. DOI: 10.1007/s00521-024-10209-y